

Radnai Dániel Szabolcs

A fürdőlevél poétikája és szociológiája a 18–19. századi magyar irodalomban

Absztrakt: Tanulmányomban egy jellegzetes monarchia kori szövegtípus, a *fürdői levél* műfajával foglalkozom a 19. századi magyar irodalom kontextusában. A birodalom határain belül kialakult jellegzetes fürdőélet társadalmi gyakorlattá válásával megjelenő szövegtípus a modernizálódó sajtó közegében élte virágkorát, de – az episztola műfajának leértékelődése mellett – épp emiatt, mediális megelőzöttsége okán nem válhatott nagy presztízsű irodalmi formává. Ugyanakkor beszédmódjának, nyelvhasználatának nyomai megjelennek a hosszú 19. század magyar prózairodalmában. A műfaj formai-tartalmi jellegzetességeinek és korai magyar klasszikusainak (Gvadányi József, gróf Dessewffy József) ismertetése mellett a 19. századi sajtóban megjelenő fürdőlevelek eszmetörténeti jelentőségére és mediális aspektusaira is kitérek, illetve Mikszáth Kálmán példáján a fürdőleveleket jellemző írásmód paródiáját is bemutatom.

Kulcsszavak: Osztrák–Magyar Monarchia, fürdői levél, sajtótörténet, utazási irodalom, 19. század

Én részemről kivált több esztendővel ezelőtt sok boldog századokat értem a bártfai, egykét nap bejárható bércen; most sem adok benne egy magános vagy barátságos sétálást akármennyi koczikázásért a Práterben. A gondolatok, érzemények, nem a rántott csirkék éltetik az embert. Szeressük annakokáért egymást, közöljük is ezután mindég egymással gondolatainkat, és noha külön-külön távol helyekre rendeltettünk a sors által, úgy éljünk, úgy vénüljünk, mint ugyanazon egy tájékra alkotott növények.

(Gróf Dessewffy József)

Bevezetés

A *fürdői levél* vagy *fürdőlevél* – azaz jellemzően periodikákban, sajtóközlésekben megjelenő, fürdőhelyeket bemutató, s az ott szerzett élményekről tudósító rövidpróza műforma – olyan jellegzetes műfaja a 18–19. századi irodalomnak, amelyet jól ismernek a korszak kutatói, ugyanakkor igen kevesen foglalkoznak vele. A műfaj periférikus helyzetének több oka is van. Egyfelől a fürdői levelek nem tartoznak azon műfajok közé, amelyeket – a 19. század során rögzült, modern műfajesztétika alapján – a szépirodalom/széppróza körébe sorolunk, hiszen egy olyan korábbi, tágabb irodalmiság, a *litterae* közegeben születtek meg s terjedtek el, amelyben a ma hagyományosan „irodalmiként” elgondolt szövegtípusok mellett számos tudásforma, diskurzus (politikai, történeti, orvosi, jogi stb.) egymás mellett volt jelen (Bene és Kecskeméti 2009: 207–210), s maga a műfaj is ezt a sokféleséget tükrözi. Másfelől az eleinte alkalmi jellegű magán- és nyilvános levelek igazi, autentikus közegévé az az egyre differenciálódó sajtónyilvánosság vált, amely a 19. században kiépülve már egy szélesebb, heterogénebb olvasóközönség, a művelt polgárság kulturális igényeit kívánta megteremteni és kielégíteni. Olyan műformáról beszélünk tehát, melynek leglényegesebb kontextusa az időszaki sajtó és a tárcairodalom (populáris és szeriális) nyilvánossága volt. Ebből következően maguk a szövegek – hasonlóan a napi- és hetilapokban megjelenő tárcaregényekhez és életképekhez, beszélyekhez – épp a mediális megelőzöttségük okán nem működhetnek (gadameri értelemben) „eminens textusként” (Hansági 2019: 125–127).¹ Ennek megfelelően a modern nézőpontú – az esztétikai érték megragadására irányuló, szövegimmanens, poétikai és retorikai dimenziókat vizsgáló – értelmezői gyakorlatok (azaz nem historikus olvasatok) mentén nehezen kezelhetők.² Ugyanakkor elsődleges közegükben való kontextualizálásuk nem csupán a régi Magyarország társadalom- és mentalitástörténetét³ egészítheti ki színes epizódokkal, szórakoztató részletekkel, hanem a 19. századi magyar prózahagyomány alakulástörténetét is árnyalhatja.

1 Hans-Georg Gadamer lényegében azon irodalmi műveket nevezi eminens szövegeknek, melyek – az irodalom cirkulációs rendszerébe, kanonizációs folyamataiba bekerülve – újra és újra alávethetők a hermeneutikai megértésnek, folyamatosan újabb jelentésrétegekkel gazdagodva az olvasás által. Lásd: Gadamer (1994).

2 Az sem véletlen, hogy egy, a fürdői levelekkel is foglalkozó (általam ismert egyetlen) magyarországi irodalomtudós – modernista fogalommal élve – „hibrid műfajként” utal a századforduló tárcairodalmára (Gules 2021).

3 Tanulmányomban a fürdőlevél műfaj megközelítése kacsán leginkább a mediális közeg és a poétikai sajátosságok összefüggéseire fókuszálok. Emellett azonban úgy vélem, a 19–20. századi fürdői levelek éppúgy lehetnek a mentalitástörténet – azaz a társadalmilag meghatározott, ugyanakkor dinamikusan változó viselkedésminták alakulásának – autentikus forrásai is, s mindez a történeti-szociológiai fókusz sem rekesztheti ki az irodalmi-retorikai eszköztár elemzését. Lásd Lengyel András (2020) e szellemiségű, átfogó igényű elemzését egy másik sajátos műfaj, a 20. század első felében elterjedt kabarédal (vagy kuplé) hazai története kapcsán.

Műfaj és társadalmi használat

Tartalmi és formai szempontból – az utazási irodalom tág, lazán szerveződő műfajhagyományában (Kovács 1988; Németh 2015: 23; Szász 2018: 174–176) elhelyezve a fürdői leveleket – a 18–19. század során elterjedő, tárcaformában megjelent fürdői levél előzményeit a reneszánsz irodalomban találhatjuk meg. Mint az *Világirodalmi lexikon* 16. kötetének „úti levél” szócikkében olvasható, már az olasz humanista Poggio Bracciolini (1380–1459) és a francia esszéíró, Michel de Montaigne (1533–1592) is írtak efféle leveleket, amelyeket különlegesen értékes erkölcstörténeti dokumentumokként tarthatunk számon (Balassa és Martinkó 1994: 241).⁴ Ugyanakkor a műfaj hazánkra (s tágabban: a Habsburg Birodalomra) lokalizált legfontosabb társadalmi kontextusait a 18. század során Európában elterjedt újfajta fürdőkultúra kiépülésében, intézményesülésében kell keresnünk.

Jóllehet a fürdőkultúra az emberiséggel egyidős társadalmi gyakorlat – az Osztrák–Magyar Monarchia területén található gyógyhatású forrásokot már a rómaiak is ismerték –, az a jellegzetes (eleinte rendies, majd egyre inkább a polgári közönség mentalitásához illeszkedő) fürdőélet, szokásrend, amely a modern fürdőlevelek társadalmi keretét adta, a 18. század újfajta, felvilágosult természettiszteletének és a természettudomány ekkori fejlődésének eredménye (Kósa 1999: 5–42). A 18. században alakul ki és a 19. században éli virágkorát Európában az ásványvízű források gyógyhatásaira és ezek kiaknázására, különböző alkalmazásaira (vízivás, savókúra, fürdőkúra, levegőkúra stb.) épülő, eleinte feudális keretek között, majd a modern turizmus révén intézményesen megszervezett, jellegzetes szokásrenddel bíró szezonális társadalmi gyakorlat, amely – balneológiai kiadványok, útikönyvek, szóróanyagok, szezonális üdülőhelyi sajtó és nem utolsósorban a fürdőlevelek révén – megkövetelte és meg is teremtette saját nyelvi-irodalmi reprezentációit. Az igen népszerű ausztriai és csehországi fürdőhelyek mellett (Graz, Gräfenberg, Gleichenberg, Ischl, Karlsbad, Marienbad stb.) a történelmi Magyarország is számos gyógyforrással – Bolemann István 1896-os összeírása alapján több mint 280-nal – bővelkedett (Kósa 1999: 42), így a 19. században már számos közkedvelt s látogatott hazai gyógyhely létesült (a legnépszerűbbek: Herkulesfürdő, Parád, Szliács, Pöstyén, Bártfa, Balatonfüred). Ez utóbbiakhoz pedig a fürdőkultúra újszerű, modern formáiként rövidesen a tavi (Dél-Balaton, Palics, Vízakna), magaslati (Tátrafüred), nagyvárosi (Budapest) és tengerparti (Abbázia, Cirkvenica) üdülőhelyek is felzárkóztak (Kósa 1999: 43–60). A professzionális fürdőélet fokozatos kiépülése pedig természetesen jelentős társadalmi-kulturális változásokat hozott magával az érintett térségekben, mely folyamatok éppúgy leírhatók a (kulturális) *homogenizáció* és *differenciálódás*, mint a lokális/regionális közösségek, valamint az üdülőnépesség közti társas *konfliktusok* és *kooperáció* dinamikáinak mentén. Egy általam jobban ismert térség példájára utalva: az 1820-as évektől jelentős magyar gyógyturisztikai centrumként funkcionáló balatonfüredi fürdő – mint Katona Csaba kutatásaiból (2014, 2016, 2021) tudható – már önmagában a rendi és polgári normák ütközésének terepe volt a hosszú 19. század során. Ahogy a balatoni fürdőélet kiszélesedése, a nyaralóturizmus újabb és újabb tóparti településekre való áttérése szintén

4 „Ő [Bracciolini] az első fürdőlevélíró is: amit a 15. sz.-i német fürdőhelyek intim szokásairól ír, felülmúlják a mai strandélet legszélsőségeiből frivolitásait is” (Balassa és Martinkó 1994: 241). A humanista levélforma magyarországi műfajhagyományáról és alakulástörténetéről lásd: Hopp (1974).

számos lokális konfliktust, eltérő településfejlődési modellt és (vallási, etnikai és osztálykülönbségek mentén szerveződő) fürdőtípust hozott létre a század utolsó harmadában és a 20. század első évtizedeiben (Schleicher 2018).

Kósa László, a neves néprajztudós és művelődéstörténész a monarchia kori fürdőéletet bemutató idézett monográfiájában (Kósa 1999) a fürdőlevél műfajának meghatározására is kitér. Ráadásul nem csupán annak történeti forrásértéke, hanem *irodalmi* megformáltsága szempontjából is. Mint a fürdői szórakozást-művelődést tárgyaló fejezetben írja, a „[...] a fürdőülethez jellegzetesen hozzá tartozó prózai műfaj:”

[...] ritkán íródott azoknak, akik éppen az adott fürdőhelyen tartózkodtak, elsősorban a távoli városok, főleg Budapest újságolvasóit volt hivatva tudósítani. Tartalma nehezen meghatározható. Könnyed csevegés arról, mi történt a közelmúltban az illető fürdőhelyen, apró események leírása, beszámoló a vendégek érkezéséről, nagyobb figyelmet érdemlő személyekről, az emberi kapcsolatok alakulásáról, ki mit csinál, hogyan telik el egy nap, milyen a koszt, milyenek az árak, kedvező-e az időjárás vagy sem. [...] A levélformához igazodva keltezéssel ellátva, egyes szám első személyben fogalmazott a szerző. Ha kedve tartotta, a fürdőn látottakhoz, hallottakhoz kapcsolódva, általában is elmélkedhetett a világról, nyilatkozhatott az élet általa fontosnak vélt dolgairól (Kósa 1999: 241).⁵

Ugyanakkor a következőkben tett megjegyzése, miszerint a fürdői levél helyzete alapvetően „[...] a heti és napilapok megjelenésével” változott meg, s rövidesen „újságírói műfajjává vált” (Kósa 1999: 241), azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a műfaj egyrészt sokat változott a 19. század során, másrészt részévé vált a modernizálódó fürdőkultúra részben tudományos/ismeretterjesztő leírásában, illetve reklámozásában érdekelt diskurzusnak: a gyógyfürdőkről szóló turisztikai irodalom és a fürdőéletet népszerűsítő sajtó világának.

Nem vitatva a modern tömegsajtó és a tárcairodalom kialakulásának jelentőségét és a műformára tett komoly hatását (Gules 2021), érdemes megfontolni, hogy a fürdői levél – miképp az újkori utazási irodalom egésze (Kovács 1988: 96) – bizonyos értelemben *eredendően* is egy igen tág, a modern irodalomfogalomtól távoli, integratív irodalmiság, a *litterae* részeként jött létre. Így az a tény, hogy a fürdőlevelek felépítése, nyelvhasználata, nézőpontja egyként magában hordozza korai periodikákban megjelenő nép- és földisme leírások, tudományos igényű balneológia tájékoztatók, történelmi munkák, egy-egy tájegységet bemutató modern bedekkerok, aktualitásokról tudósító sajtószövegek és a kifejezetten irodalmias útirajzok beszédmódjait, épp a műfaj eredetével, társadalmi használatával függ össze. Emellett a fürdőlevél sajátos státuszának okait abban is kereshetjük, hogy az utazási irodalom alakulástörténetében épp a 18. század közepén-végén – az újszerű fürdőkultúra megjelenésének idejében – következett be fordulat: ekkor ágazott el a praktikus, gyakorlatias, útmutató jellegű utazási szövegek és az esztétikai ambíciókkal bíró „irodalmias” útleírások vonulata (Vaderna 2013: 175–181; Szász 2018: 178–195).⁶ A modern,

5 A fürdőhelyekhez kötődő régi és modern irodalmi szövegek számos érdekes típusát ismerteti („fürdőpoétika” cím alatt) Kovács Sándor Iván szórakoztató írása, megkülönböztetve többek között a katalógus- és prospektus-típusú fürdőleveleket (Kovács 1998).

6 Vaderna Gábor és Szász Géza voltaképpen ugyanazt a tendenciát azonosítja a 18. század közepi-végi utazási irodalomra nézvést – előbbi német, utóbbi pedig francia források alapján (Vaderna 2013: 175–181; Szász 2018).

19–20. századi útirajzok hagyományával szemben, melynek szövegvilága legtöbbször újszerű felismeréseket, addig ismeretlen léthelyzeteket, társadalmi gyakorlatokat rögzít, összességében a kulturális idegenséget és az utazás köztesség-tapasztalatát viszi színre, a 18. századi fürdőlevelek nem egyedi, megkülönböztetett jelentőségű utazásokról, hanem visszatérő, már megszokott (szezónális) üdüleésekről tudósítanak, nyugodt szemlélődésre, eszmélkedésre adnak alkalmat, s éppen ebből adódóan nem idegenként, ismeretlenként, hanem sajátként mutatják föl az ábrázolt kulturális világokat (Vaderna 2013: 178).

Úgy vélem, a fürdői levél olyan műformája az utazási irodalomnak, mely a 18. században elterjedve magán viseli az utazási szövegek mindkét lényeges aspektusát: még a klaszszikus útleírásokban is megjelenő hétköznapi megfigyelések, praktikus ismeretek, olykor tudományosan alátámasztott belátások leírását, de már a modern szubjektum, az egyéni látásmód, az érzékenység színrevitelét is. Annak azonban, hogy a fürdőlevél nem válhatott kiemelt presztízzsel bíró irodalmi műfajjá, éppúgy vannak formai, mint mediális okai. Túl azon, hogy a fürdőlevél sok esetben partikuláris tapasztalatokat közvetít, szórakoztató célokat is kielégít, kifejezetten szezónális, fontos tudni, hogy eleve egy marginálisabb (a 19. századra leértékelődött) műfaj, az irodalmi levél (episztola) képezi a formátumát. A modern tömegsajtó közegébe átkerül fürdőlevél alakulástörténete pedig azt mutatja, hogy a műforma – elsődleges kommunikációs funkciójából, ismeretközli jellegéből adódóan – sokkal erőteljesebben ki van téve a mediális környezet változásának, mint például az útirajz-hagyomány. Míg a 20. század során a kommunikációs technológiák fejlődésével, az utazási lehetőségek bővülésével/demokratizálódásával és az újságolvasás visszaszorulásával a fürdőlevelek autenticitása és információértéke voltaképp teljességgel megszűnt, a középkori-kora újkori előzményekkel bíró modern útirajz-irodalom ma is igen népszerű, és jelentős könyvpiaci szegmenst képvisel is, illetve reflektáltabb irodalomtörténeti hagyományra támaszkodik.⁷

Miképp a következőkből kiderül, a magyar utazási irodalom hagyományképe is ezt a belátást támasztja alá, mindazonáltal érdemes fölvetni, hogyan és miképp válhatott – ahogy Kósa László említette – igen hamar népszerű „sajtóműfajjá” a fürdőlevél a 19. században, illetve a heti vagy napi tárcairodalom közegében megjelenő levelek milyen hatást gyakoroltak a század második felének magyar prózapoétikájára. A következőkben e kérdésekre igyekszem választ adni, elsőként röviden bemutatva a műfaj hazai alakulástörténetét, utána Mikszáth Kálmán példája kapcsán azt járom körül, hogy a fürdőlevelek miképp jelenthettek inspirációt a 19. század második felének elbeszélő prózája számára.

Magyar műfaj történet (18–19. század)

Az utazási irodalom rendkívüli formagazdagságát (Kovács 1988: 96) jelzi, hogy az első ismertebb, kifejezetten fürdői témájú magyar irodalmi mű Gvadányi József 1787-es versbeszedett *Pöstyéni fürödése* (Gvadányi 1787). A kötet két kezdőverse (*A' Tavasz, A' nyár*) még

7 Mint az utazási irodalom kutatói gyakran hangsúlyozzák, a középkori és újkori peregrinus-iratok, útleíró munkák, illetve a *grand tour* eszméjéből táplálkozó 17–18. századi útirajzok jelentősen inspirálták a legnagyobb presztízzsel rendelkező irodalmi műfajt, a modern regényt (Adams 1983; Németh 2015; Szirák 2016; Balajthy 2019).

nem is fürdőlevél, hanem – a 18–19. század fordulóján igen népszerű – jellegzetes természetdicsőítő, barokkos tájleíró költemény (Vörös 1991: 65–67). A továbbiakban viszont a lírai beszélő már rátér a fürdőzés jótékony hatásainak és a pöstyéni gyógyhely külsőségeinek, közönségének jellemzésére is, a verseskönyv legnagyobb részét pedig a fürdőn megesett mindennapos vagy épp szokatlan események mulattató elbeszélései töltik ki: egy beteges, félkarú pap felszarvazásának históriája, vagy épp egy gatyáját vesztett trencsényi paraszt meztelenkedése körüli perpatvar éppúgy megjelennek a költeményekben, mint a hadviselt szerző hiteles katonatörténetei. A műfaj kiemelkedő mintaművének azonban kétségkívül gróf Dessewffy József *Bártfai levelek* című 1818-ban megjelent munkáját tarthatjuk (Dessewffy 2004).

Dessewffy tizenkét levelet tartalmazó kötete egyszerre tűnik a fürdőlevelek atipikus és reprezentáns példájának. Atipikus, hiszen nem sajtóközlésekben, elkülönült levelek formájában, hanem kötetként jelent meg, s bár a mű minden kétséget kizáróan valós élményekre (az 1817-es nyár eseményeire és a szerző korábbi bártfai fürdőzéseire) támaszkodik, a keltezések fiktívek, s a levelek neves címzettjének, az akkor Hunyad vármegyei táblabíró és irodalomszervező Döbrentei Gábornak, az MTA későbbi titoknokának a feltüntetése sem hordoz különösebb praktikus kommunikatív funkciót, sokkal inkább szimbolikus jelentőségű választásról beszélhetünk (Kósa 2004: 137–146; Vaderna 2013: 167–175). Ugyanakkor reprezentatív jelentőségű, mivel Dessewffy művében mutatkozik meg a legplasztikusabban, a legmagasabb színvonalon a fürdőlevelek formahagyománya, poétikai csiszoltsága. Dessewffy, aki a levelek írásakor élénk levelezést folytatott Döbrentei Gáborral és az ez idő tájt épp *Erdélyi leveleinek* átdolgozásán munkálkodó Kazinczyval, nagyszerűen reprezentálja egy 19. század eleji (konzervatív) művelt főnemes irodalmi tájékozódását és stíluseszményét. Művében a nagyszámú klasszikus szerzőtől származó (Ovidius, Martialis, Catullus, Horatius, Vergilius stb.) és kortársinak mondható (Voltaire, Montesquieu, D’Alembert stb.) kulturális utalás, illetve terjedelmes idézet mellett számos (ma már nehezen olvasható) sajátos nyelvi leleményt, neologizmust találunk. Levelei, bár hosszadalmasak a mai szemnek, mégis kifejezetten szórakoztatóak és tanulságosak, illetve kitűnően reprezentálják egy kora 19. századi magyar fürdőhely társadalmi életét.

A *Bártfai levelek* élén álló „Foglatat” tömören közli a felsorakozó levelek tartalmát (Bártfa város történetének, föld- és néprajzának leírásától kezdve a vízivás rendes módján át egészen a szerző emlékezetes bártfai andalgásaiig), s mindez némiképp egy tudományos traktátushoz közelíti a művet, s nem is véletlenül. Hiszen a narrátor azonossága és kommunikációs gesztusai, önreflexiói, személyiségének színrevitele egyben tartják ugyan a koncepciót, felkínálva egyfajta regényszerű olvasást, Vaderna Gábor joggal figyelmeztet Dessewffy egyik Döbrenteihez írt levelére, melyben „valami psychologus darab medicinale”-ként határozza meg művét. „Test és lélek klasszikus összefüggését idézi meg ez a meghatározás, mely a korabeli érzékenységdiskurzusok alapvető problémája” (Vaderna 2013: 181). A levelek témája tehát a lelki és testi egyensúly, a mértékletes életvitel megtalálása, melyhez azért illeszkedik jól egy fürdőhely leírása, mert olyan sajátos színtérről van szó, ahol egyfelől újfajta antropológiai horizontok nyílhatnak meg a szemlélő előtt, ugyanakkor a huzamosabb ideig történő üdülés lehetőséget ad ezen ismeretek elmélyítésére, a tapasztalatok megérlelésére. Ahogy Dessewffy írja:

A nagyobb fürdőhelyek szintúgy az örömök, mint a nyomorúságok gyülekezetei. A szorgalmas szemlélkedő [...] sokat lát azokban, amit egybeüti hiába keresne. Sehol se üti ki magát úgy mind az *emberi lélek*, mind az *emberi test* gyengélkedése és gyarlósága, sehol se tetszik úgy ki a kettő között való függés. Úgy nézem én azokat mindenkor, mint valami mulatságos ispotályokat (Dessewffy 2004: 49, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

Test és lélek, mértéktartás és elragadtatottság, praktikus tanácsok és filozofikus eszmék, leíró igény és érzékenység sajátos dinamikáit előlegezi meg az első levél egyik megjegyzése: „Előre körülölelvén egész tárgyat, már most érzem, miképp fog akaratom ellenére is tollam hellyel-hellyel poétai kitételekre hajlani; tessék hát kitöréseimet a tárgy ihletésének tulajdonítani” (Dessewffy 2004: 13). S a kötet egészében ez a kettősség érvényesül: míg Bártfa leírása és a gyógyvíz összetételének taglalása az országstatistikák és -geográfiák vagy épp tudományos igényű balneológiai szakmunkák szikárságát, tárgyismeretét tükrözi, a fürdön szerzett élmények rendszerint kacajra, megütközésre indítják, elmélkedésre sarkallják a beszélőt (s azok elmesélése nyomán az olvasót is). Ez pedig egyúttal formai sokszínűséggel jár: a prózában írt levelekben éppúgy találkozhatunk dialógusos formával, mint hosszas versbetétekkel (Dessewffy 2004: 59–62, 63–80).⁸

Dessewffy, levelezése tanúsága szerint, őszintén nagy reményeket táplált műve sikerével kapcsolatban, de elképzeléseiben csalatkoznia kellett: a Sárospatakon kinyomott *Bártfai levelek* példányai nemigen keltek el, így a kiadás költségei után maradt bevétel, melyet nagyvonalúan kassai személyi titkárnak, Dulházy Mihálynak ajánlott fel (a titkár éves fizetésének megkurtításával), nem jelentett számottevő összeget (Kósa 2004: 146; Vaderna 2013: 167–175). S zavarba ejtő módon, hiába zajlott élénk levelezés a szerző, Kazinczy Ferenc és Döbrentei között a mű készülte közben a kéziratról és a *Bártfai levelek* esztétikai értékéről – a munkának érdemi nyilvános recepciója sem lett. E fájónak tűnő kudarcban minden bizonnyal közrejátszottak Dessewffy túlzó elvárásai, valamint a századeleji művészeti mecenatúra és irodalmi nyilvánosság kezdetleges, elégtelen volta, ugyanakkor a kötet sikertelensége összefüggésbe hozható a műfaj és a mediális forma meghatározó kapcsolatával is. Hiszen bármily csiszoltak és elmések is voltak gróf Dessewffy bártfai levelei, pusztán a szövegtípus autentikus kommunikációs funkciója és a hordozó médium, azaz a könyvformátum összeférhetlensége is sikertelenségre ítélte a művet.

Nem véletlen, hogy a fürdői levelek igazi, otthonos közege az 1840-es évektől kiépülő irodalmi és politikai sajtó lett, amely rendkívüli szövegehségével szabályosan megkövetelte a külföldi és magyarországi tájegységeket bemutató, azokról aktuális információkkal szolgáló rövidebb írásokat. A század közepétől a magyar irodalom számos kitűnő szerzője közölt hosszabb-rövidebb cikkeket a Habsburg Birodalom különböző fürdőhelyeiről – Tompa Mihálytól kezdve, Garay Jánoson át egészen Gárdonyi Gézáig és Mikszáth Kálmánig –, s e szövegek népszerűsége egyúttal a klasszikus *grand tour* típusú útleírások formahagyományának átalakulását-fellazulását, térvesztését is reprezentálták a lassacskán kiépülő modern turizmus felfedezésével kölcsönhatásban (T. Szabó 2008: 20–27;

⁸ Dessewffy a klasszikus idézetek mellett saját maga költ dicsőítő verszetet a bártfai forráshoz (Dessewffy 2004: 59–62), illetve az utolsó levél végén egy rövid, négystrófányi fordítást is közöl Torquato Tasso *A megszábadított Jeruzsálem* című művéből (Dessewffy 2004: 122–123).

Pusztai 2012). A különböző úti levelek éppúgy lehetőséget adtak a magyar vidék kultúrájának megismertetésére (ilyenek voltak a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain megjelent népszerű beszámolók vagy Erdélyi János alföldi levelei), mint irodalmi imázsépítésre (mint Petőfi úti jegyzetei vagy Vahot Imre és Lisznyai Kálmán ötvenes évekbeli fürdőlevelei), vagy épp aktuálpolitikai kérdések fölvetésére. Tudni érdemes például, hogy az egyik legszébb Balatonfüredről szóló reformkori fürdőlevelet Kossuth Lajos jegyzi, aki 1842 nyarán a *Pesti Hirlapban* – a Balaton-part megkapó, már-már költői igényű lefestése⁹ után – a tó kihasználatlanságát és a füredi gyógyfürdő feudális viszonyait kárhóztatta, ösztönözve egyúttal a balatoni gőzhajózás elindítását célzó közösségi mozgalmat (Kossuth 1842).

Jelentős fejlemény továbbá az 1850-es években kifejlődő és differenciálódó illusztrált sajtó megjelenése (Révész 2015), amely lehetőséget adott arra, hogy a fürdőlevelek már képekkel (kő- és fametszetekkel, majd a század utolsó harmadában fotográfiákkal) kiegészülve tudósíthassanak az adott fürdőhelyen zajló társadalmi élet fontosabb eseményeiről, aktualitásairól. A *Vasárnapi Ujság* Balatonfüredről tudósító névtelen szerzője például már fametszettel illusztrálva számolhatott be Kisfaludy Sándor első köztéri szobrának felavatásáról 1860. június 24-én ([Szerző nélkül] 1860). Kakas Márton (Jókai Mór irodalmi alteregója) pedig úgy fogalmazhatta meg humoros leírását a Züllich Rudolf által készített, meglehetősen sikerületlen Kisfaludy-szoborról („Hogy milyen időjárás volt ez ideig e helyen? azt majd mindjárt elképzelhetővé teszem. Kérem: akkora félszél fujt, hogy Kisfaludy Sándor szobra egészen előre hajlott bele...”), hogy az alkotást a lap olvasói már képről ismerhették ([Jókai] 1860).¹⁰ De itt, Kakas Márton leveleinél már el is érkeztünk a tanulmány utolsó egységének tárgyához, azaz a fürdőlevelek témáinak és beszédmódjának kreatív prózapoétikai kamatoztatásához. A magát oktalannak és együgyűnek álcázó Kakas Márton keresetlen megjegyzései, banális okfejtései – miképp első levelei a fennkölt színikritika szótárát forgatták ki – nem csupán a fürdői levelek témáit, hanem annak jellegzetes fordulatait, beszédmódját is felhasználják, tehát voltaképp egyfajta fürdőlevélparódiát olvashatunk. Függetlenül attól, hogy a fürdőlevél – napi fogyasztásra szabott közege, a sajtónyilvánosság okán – semmiképp sem vált és nem is válhatott presztízzsel rendelkező irodalmi műfajjá a 19. században, találunk példát a korszak prózairodalmából a mediális formában rejlő poétikai lehetőségek kiaknázására.

9 „Este van. Azon esték egyike, melyeknek szelíd nyugalmában a számoló ész elandalodik, minden gondolat a szívben terem, az emlékezet párákpei feltűnni szeretnek a tárgyaltan merengés előtt, s a jövőnek sejtelméivel gőzalakok kint egybeolvadnak. S mi mondhatlanul gyönyörű az illy gyönyörű este Füreden! Ablakom előtt suttogva terül el a Balaton, mintegy nagyszerű tükör, melyet önszemléletének alkotott a mindenható. Amott a távol láthatáron, a hol Somognak alacsony partját az esthomálynak leple fődözi, szelíd aranyfényben kél a teli hold, s keresztül az egész rezgő vízszínen egysugárcsomót lövell, leirhatlanul bájost, gyönyörűt. Szép ez a Balaton, szép mindenkoron; szép, midőn csendes s foltonkint színét változtatgatja; szép, midőn medre mélyéből az üvöltő szél sötét habokat paskolgat föl; szép, midőn a vihar közelgetését haragos zöld színt öltve jelenti (méltó tanulmány egy Daguerrenek); de legszebb, mondhatlanul szép, midőn a kelő nap az első sugárt, vagy a teli hold a bájós fénycsomót göndör vízszínen végiglövélli. Ki a mindenható mosolyát egy földi képben látni sóvárog, ezt nézze meg” (Kossuth 1842).

10 „Örömet lerajzoltam volna a scythia művészet e monumentumát, de nekem, mint Komárom vármegyei embernek, hátat fordít; szemközt csak a zalaiaknak szabad ránézni, kik úgy kívánták azt állíttatni, hogy könyökkel álljon a kikötő félé. Kár egyébiránt, hogy a szobor fejéhez képest kissé alacsony az alakja; efelől azonban azzal vigasztalnak, a kik jobban ismerősök vele, hogy majd ha arra a jobbik lábára feláll, a mit most a levegőbe emelve tart, (persze: fázik a talpa azon a hideg kövön), akkor mindjárt magasabb lesz vagy 12 hüvelykkel, a miben én kénytelen vagyok megnyugodni s várni magyar emberként a békés átalakulást” ([Jókai] 1860).

A levélforma megjelenése a századvég prózájában

Külön tárgytörténeti elemzést érdemelne annak taglalása, hogy miképp jelent meg a fürdő mint téma és helyszín a 19. század utolsó harmada és a századforduló magyar elbeszélő irodalmában.¹¹ Csupán néhány példát felvillantva, utalhatunk két közismert újságíró műveire: Porzolt Kálmán *Fürdői emlékek* (1887) című elbeszéléseire és Vértesi Arnold *Fürdőn* (1895) című regényére; az íróként kevésbé ismert füredi fürdőorvos, Engel Gyula *Művészet és szerelem* (1887) című kisregényére; illetve irodalomtörténetileg jelentősebb alkotóktól Gárdonyi Géza számos novellájára, vagy épp Csáth Géza titkos fürdőorvosi naplójára (Kósa 1999: 166–167; vö. Szajbély 2019: 241–420). Túl azon, hogy számos szépprózai alkotás témájává tette a fürdőre járást és a fürdőélet jellegzetes alakjait, motívumait, az alábbiakban azt szeretném bemutatni, hogy miképp válhat szövegszervező megoldássá a fürdőlevelekre jellemző beszédmód és perspektíva az elbeszélő szövegekben. Erre a legszemléletesebb példa Mikszáth Kálmán *Két választás Magyarországon* címen ismertté vált munkája, pontosabban az „első választás” történetét bemutató kisregény (*Nagyságos Katánghy Menyhért képviselő úr viszontagságos élete, kalandjai, szerencsétlensége, szerencséje*) egyik fejezete. Jóllehet az alább röviden tárgyalt Mikszáth-szöveg(ek) egyáltalán nem tükröznek valamiféle tendenciát a korszak prózairodalmára nézvést, remekül illusztrálják, hogy hogyan válhatnak poétikai eszközzé hétköznapi, alacsony-presztízsú vagy akár nem irodalmi szövegtípusok, nyelvhasználatok egy nagy formátumú alkotó írásaiban.

A két kisregény főszereplőjét, Katánghy Menyhértet Jókaihoz hasonló gesztussal (volta-képp Kakas Márton mintájára) a sajtóban léptette föl az 1890-es években már országgyűlési karcolataival (*A tisztelt ház*, 1886) széleskörű ismertséget szerzett Mikszáth. A *Pesti Hírlap* hasábjain ugyanis 1893 szeptemberében egy ismeretlen, magát Katánghy Menyhértnek nevező országgyűlési képviselő levele jelent meg feleségéhez, Klárahoz címezve, melyet további tíz levél követett az év végéig.¹² A vidéken tartózkodó asszonyhoz íródott – jó adag svihákságról,¹³ de legalább ennyi őszinte szeretetről tanúskodó – levelek egy csetlő-botló, az országos politika gépezetét még csak alig-alig ismerő képviselő nézőpontjából mutatták be rendkívül szórakoztatóan a napi politikai események kisszerű epizódjait: a hatásos szónoklatok, kortesbeszéddek, viták előtti és utáni ingerkedő párbeszéddek, adomákat; a kaszinóban időző képviselők és miniszterek karikatúra-szerű jellemrajzát; a s nem utolsó sorban a naplóbíráló bizottság tagjaként fáradozó, lakásgondokkal küzdő narrátor ténykedését. (A Katánghy-történetek külön érdekessége, hogy a levelek keletkezésének elsődleges politikai eszmetörténeti kontextusát a polgári anyakönyvezés és a polgári házasság körüli egyházpolitikai harc adta. Mikszáth mint szabadelvű képviselő és mint író az ország nyilvánosságát lázban tartó aktuális kérdésekre egyfelől a már-már biedermeierbe hajló hitvesi szerelmet karikírozó – de azt jóindulatú humorral bemutató

11 A témának erre az aspektusára a tanulmány legvégén visszatérek.

12 A Katánghy-írások (a levelek, a két regény és az egyéb, Katánghy alakjához köthető szövegek) filológiájáról lásd Eisemann György és Hajdu Péter tanulmányait (Eisemann 1998: 46–47; Hajdu 2010: 106–108).

13 Hajdu Péter megfogalmazásában: „Üresfejű, tájékozatlan, hiú ember, aki a feleségének írt levelekben arról panaszkodik, hogy nem tud lakást találni Pesten, ezért családját nem hozhatja magával a fővárosba – de ez elég átlátszó ürügy, hiszen mellesleg átmulatott éjszakákról és nőügyekről is szó esik” (Hajdu 2010: 107).

– Katángy-levelekkel, másfelől egy fürdőhelyen köttetett, éppúgy szerelmi, mint érdek-házasság történetével felelt.)¹⁴

A levélforma ezekben az írásokban hasonló kommunikációs funkciót tölt be, mint a fürdőlevelek esetében: egy sokak érdeklődésére számot tartó (bizonyos értelemben jól ismert) színteret, az országgyűlést mutatják be Katángy írásai, csakhogy épp a narrátor személye, békaperspektívája, figyelmének sajátos irányai teszik különösen felfedezésszerűvé a szövegeket. A levelek hírértéke így meglehetősen csekély; az elbeszélő nem tárgyyszerűen számol be az országgyűlésben zajló munkáról (inkább annak hiánya ütközik ki legtöbbször), hanem atmoszférát teremt, terveket szövöget, konspirál, könnyed vonásokkal felvázolt jellemrajzokat ad, s nem mellesleg léha életvitelét igyekszik kozmetikázni távollévő neje előtt. Ugyanakkor a kommunikációs folyamat iránya (legalábbis a fikció szerint) ellentétes: míg a fürdőlevelek, mint kitértünk rá, leginkább a fővárosi közönséget tudósították a különböző vidéki fürdőhelyek világáról, az ott zajló társas életről, Katángy az országgyűlést mutatja be effajta egzotikus helyszínként a vidéken tartózkodó feleségének (akinek nem győz szabadkozni, hogy még mindig nem jutott állandó lakáshoz Budapesten). Katángy, a maga együgyűségével, följegyzésre, megemlegetésre érdemes eseményekről, tapasztalatokról és tanulságos esetekről¹⁵ számol be szeretett feleségének, nem csupán a Tisztelt Ház, hanem általában a világ működését illetően. Leveleiben – mint a Mikszáth-kispróza számos darabjában – nemegyszer ismeretelméleti dilemmák is megjelennek (Hajdu 2010: 116–127). „Jaj, sok megfoghatatlan van a föld felett, édes Klárikám!” – mint írja egy büdzsé-vita kapcsán, mintegy elköszönésképp a kilencedik levele végén (Mikszáth 1988: 189).

Eisemann György mutatott rá, hogy a Katángy-történetek esetében is megfigyelhető Mikszáthnál az egyes témák (közélet/szerelem) és az azokhoz kötődő adekvát beszédrendek (publicisztika/fikció), stíluseszmények (romantika/realizmus) vitatkozó természete, felcserélhetősége, egymásba olvadása (Eisemann 1998: 40–47). Ehhez kapcsolódik a különböző szövegtípusok, poétikai eljárások vegyítése is: miképp a kicsivel későbbi, 1898-as

14 S e kontextushoz kötődik az 1900-ban megjelent *Különös házasság* is, melyben Mikszáth a nagyszabású realista regény igényével nyúlt voltaképp ugyanazon témához.

15 Egy jellegzetes példa:

„Ma én is feliratkoztam. Van egy ideám, amit el akarok mondani, de egy kicsit ellenzéki szagú. Hát még ingadozom vele.

Terólad jutott eszembe, szívem – látván, hogy a mi kormányaink mind azt a politikát csinálják az országgal, amit én veled. Komoly állami berendezés helyett apró részleteket és vívmányokat dobnak a közvélemény szájába, amikor már az nagyon ki van nyitva.

Éppen úgy, mint én, mikor te duzzogni kezdesz. Egy teppichet ígérek. Akkor elhallgatsz, sőt meg is csókolsz. Nemsokára türelmetlen leszel, hogy hol a teppich? Elhozom – megint elhallgatsz. Egy idő múlva azonban megint elkezded az apprehenzívus mormogásokat. Akkor egy fülbevalót ígérek vagy karperecet a béke kedvéért.

Így teszik ezt, fiam, a kormányok is évtizedek óta, mintha tőlem tanulták volna.

Hiszen most éppen afölött van a türelmetlenség, hogy várjuk a *teppichet* (az egyházi jogi reformokat) Bécsből. Sajtó és képviselők idegesek, s a legbolondabb hírek kelnek egyre szárnyra.

Milyen lesz? Igazi szmirna lesz-e vagy csak fals? [...]

Ebből állna körülbelül a beszédanyagom, ez a platinám, ebből nyújtanám aztán a többit, megadván a tanácsokat a kormánynak, hogy hagyja abba ezt a »hozom-viszem« politikát, mert én sem boldogultam azzal, veled szemben. De mindegy, karácsonyra azért mégis megkapod a két ezüst girandolt ...

(Emlékszel-e még, lelkem, arra az idilli korra, mikor még egy ibolyacsokrocskával is megelégedtél?)” (Mikszáth 1988: 152–153, kiemelés az eredetiben).

Új Zrínyiász esetében a politikai publicisztika és a gyorsírásos parlamenti tudósítások nyelvi formái jelennek meg a regényszövegben, Katángy országgyűlési leveleiben a fürdőlevél-forma kreatív felhasználását vélhetjük felfedezni. Az 1893-ban és 1894-ben közzétett levelek folytatták *A tisztelt ház* karcolatainak poétikáját, mely a valós, historikus alakokkal benépesített országos politika fikcionalizálására épült (Hajdu 2010: 73–127), de a közéleti témájú írások egyszersmind lehetőséget adtak a személyesség, az érzékenység – Katángy esetében a hitvesi szerelem – színrevitelére, illetve ironizálására is (a klaszszikus fürdőlevelekre jellemző tárgyyszerűség/elragadtatás dinamikái mentén).

Mint Hajdu Péter írja a Katángy-levelek utóéletéről, a „feleségével levelező képviselő [...] annyira népszerű volt, maga az alak pedig annyira jól sikerült, karikaturisztikus célja ellenére annyira plasztikus lett, hogy nem lehetett csak úgy egyszerűen elfelejteni vagy lemondani róla” (Hajdu 2010: 107). Így Mikszáth – egyfajta önleplező gesztussal¹⁶ – a *Pesti Hírlap* 1896. évi naptárában közzétette Katángy első megválasztásának történetét. Az egyértelműen regényszerű olvasást felkínáló mű elbeszélője ugyanakkor ezúttal is egy másik, alternatív megszólalási módot és szerepet imitál: a biográfus, az életrajzíró nézőpontját (Mikszáth 1958: 9–11). Némi nyomozás és hevenyészett kutatómunka nyomán kiderül, hogy Katángy Menyhért sárosi születésű, elszegényedett nemesi család sarja, iskoláit Kassán és Budapesten végezte, s a korszellemnek megfelelően jövedelmezőnek tűnő polgári szakmát is tanult – szintén lustaságról híres mérnök és jogász bátyjai után orvosként szerzett diplomát. (Beszédtehetsége, mint a *Szónoki siker* című fejezetből kiderül, már orvostanhallgató korában megnyilvánult, hiszen a kórbonctani gyakorlaton sikerült egy holtnak hitt páciens életre keltenie szavaival az altatás nélküli műtét imitálása során.) Ugyanakkor Katángy nem kezd rögtön praktizálni, húzza-halasztja a munkába állást, melyre csak édesapja, Katángy János halála – és az „ősi birtok” pénzzé tétele – után kerül sor. A legfiatalabb Katángy praxisa Kassán sehogyan sem akar beindulni, így – az atyai jóbarát, az egykor halottnak vélt kórbonctani „illusztráció”, Varga Mihály javallatára – Menyus végül fürdőorvosnak áll. Már Vargai Mihály fürdőorvosokkal kapcsolatos okfejtése is megidéri a korabeli elégedetlenkedő fürdői levelek atmoszféráját:

– De értesz-e legalább a betegségekhez? Lépést haladtál-e azóta otthon, falun az egyre fejlődő szaktudományokkal?

– Annyiban, hogy míg az egyet lépett előre, én kettőt léptem hátra. Ami keveset tudtam is, elfelejtettem.

– Hát biz az baj. Akkor csak azt tanácsolhatom, hogy vagy házasodj meg, vagy...

– A házasságra magam is gondoltam, de ahhoz kettő kell, én meg egy gazdag leány. A gazdag leányok azonban ritkák. Térjünk hát át a másik vagyra.

– Vagy pedig menj el fürdőorvosnak.

– Miért éppen fürdőorvosnak?

¹⁶ Azt, hogy a Katángy-levelek szerzője maga Mikszáth, már az első levélből sejteni lehetett, illetve abból is, hogy Mikszáth egyéb ekkori cikkeiben is felbukkan Katángy mint az országgyűlés tagja. Lásd:

„Az egész úton a te szavaidat dübörögték a vagonok kerekei, első dolgom volt tehát megérkezésemkor egy újságot keresni, mely hozzád írott leveleimből azokat, melyek a Ház üléseiről szólnak, felveszi és kinyomatja – hogy így mindennap meggazdálkodhassam az ötkrajcáros levélmárkot.

Rá is találtam a Pesti Hírlapra. A szerkesztő közli a leveleimet. Tudom, apprehendálni fog Mikszáth képviselőtársunk, aki eddig szintén ilyesfélét írkált-firkált, de nemigen sikerült neki. Am ezentúl én veszem a kezembe” (Mikszáth 1988: 137).

- Mert ahhoz megvan a teljes kvalifikációd.
- Hogy-hogy?
- A fürdőorvosnak semmit se kell tudnia. Még a »mutassa a nyelvét« se föltétlenül szükséges, a diagnózist, ami a legnehezebb, nem kell megállapítani, fürdőre már kitalált betegséggel megy a páciens, a fürdőorvosnak csak a mellét kell meghallgatnia (vagy hall valamit vagy nem), s aztán elrendelni, hogy melyik vízből igyék és mennyit, hány órát sétáljon naponkint stb.
- Bizony mondasz valamit.
- Azonfelül csinos legény vagy gentlemanlike-mázzal. Ha monoklit teszel fel a szemedre, bátran játszatsz attasét a Nemzeti Színházban. De minthogy nem attasét akarsz játszani, csak doktort, okvetlenül pápaszemet kell viselned. Ne félj, az asszonyok a pápaszem dacára is csinosnak fognak találni. S minthogy a fürdőközönség legnagyobb része asszony, lehetetlen, hogy jövőd ne legyen mint fürdőorvosnak (Mikszáth 1958: 25–26).

E rövidke párbeszédben benne rejlik a regény kifejezetten egyszerű narratív magja és a főhős minden motivációja: pénzhez kell jusson, ezt leggyorsabban azzal tudja kivitelezni, ha megházasodik, megfelelő menyecskére pedig (ha már orvos) leggyorsabban egy fürdőhelyen tehet szert. E nagyon is sematikus (de a műben ötletesen kibontott) alapszituációból indul ki Katánghy kalandos históriája, mely elvezet egészen országgyűlési képviselővé választásáig. A következőkben azonban csak fürdőorvosként való ténykedését bemutató *Száz Napóleon* című fejezetet tárgyalom röviden.

Katánghy a következő szazon elején a PRIXDORF nevű (fiktív) – minden bizonnyal a stájerországi Gleichenberggel, a Mikszáth-család kedvelt fürdőhelyével azonosítható (Praznovszky 1998) – fürdőhelyen telepszik le, és kezdi meg praxisát mint fürdőorvos. Az önmagát biográfia-íróként pozicionáló elbeszélő megjegyzése azt a fajta (ön)reflexiót jeleníti meg, amely a modern fürdői levelek beszédmódját egyébként is jellemezte: azaz-hogy nehéz, egyben felesleges is tüzetesen kifejteni, hogy milyen egy vidéki fürdőhely, hiszen azt – vagy legalábbis annak sztereotipikus képeit, hangulatait¹⁷ – amúgy is mindenki el tudja képzelni.

Nem akarom a fürdő leírásával untatni a t. olvasót, mert bizonyosan olvasott már fürdőleírásokat és rájött magától is arra, hogy leírásban a világ minden fürdője egyforma. Ózondús levegő, szép, tiszta lakások, árnyékos sétahelyek, remek koszt, nevetségesen olcsó árak, fölséges kiszolgálás, üdítő ásvány- és gyógyvizek, gyönyörű kiránduló helyek, lawn tennis, tombola stb.

Egy-egy ilyen fürdői leírás valóban hasonlít ama lóhoz, mely a lóbetegségekről szóló tudományos könyv lapján vagyon lefestve, mindazon betegségek jelzésével, melyek az összes lovakon valaha előfordultak, de egyetlen lóban sohasem – csakhogya fürdőleírásoknál az előnyök vannak így berakva az összes fürdőkből egybe (Mikszáth 1958: 28–29).

Ezután persze mégiscsak bemutatja a prixdorfi fürdőt:

Az 1876-iki idény nagyon eleven volt PRIXDORFban. A kutak környékén ezren és ezren tolongtak, csinos asszonykák fekete viaszkos-vászon-táskákkal az oldalukon, melyben a poharat tartják, és az üvegcsövet, melyen keresztül isszák a szénsavas, vasas gyógyvizet,

¹⁷ Lásd például Milkó Izidor (1878) palicsi fürdőlevelét a *Pesti Hir* lapból.

hogy a foguk ne feketedjék tőle; sárgacipős uracsok, akik kalandot keresnek a tüdőhurutjuk mellé. Széltiben foly a fürdői traccs, mely egészen speciális. A fürdőn évtizedeket él át az ember két hónap alatt. A közönség jön és megy észrevétlenül, az átváltozás folytonos. A kép mindig ugyanaz, a kutaknál, a Kur-Salonban, a zenénél és mindenütt, de a személyek mindig mások. Az egy hónap előtti ismerősei úgy tűnnek fel az embernek, mint meszsze időkről ismert alakok, kiknek elmosódott képe megvillan ködösen az emlékezetben (Mikszáth 1958: 29).

Mikszáth a kifejezetten *magyarországi* üdülőhelyekkel kapcsolatos fürdőlevelek és be-
dekkerek egyik jellegzetes, visszatérő toposzát (Kósa 1999: 83–89): a magyar közönség
hiányát (és külföldi fürdőkre járó magyarok elítélendő mentalitását) is beépíti a leírásba
– természetesen ironizálva azt:

Hát én bizony le sem próbálom írni PRIXDORFOT, pedig egészen csinos hely, és sok magyar látogatja. De hogyne! Magyar mindenütt sok van, csak otthon nincsen elegendő. Ha a külföldi fürdőkön ögyeleg az ember, azt kellene hinnie a magyarok mennyisége után, hogy otthon legalább ötven millió maradt még belőlük (Mikszáth 1958: 29).

A monarchia korabeli fürdői élet jellemzése¹⁸ természetesen lehetőséget ad általánosabb társadalom- és modernizáció-kritikai meglátások (játékos) megfogalmazására is,¹⁹ ahogy az imént következő, rendkívül szórakoztató leírás is mutatja.

S hogy megváltoznak ily helyt az emberek! A fürdőn s általában utazásban mindenki nagyobb úrnak szereti magát mutatni, mint aminő otthon volt. Kivévé az igazi nagy urakat, akik itt kisebbséggé teszik magukat – mert ők ezt tekintik pihenésnek: az úri állapotból kijut nekik a megcsömörlésig odahaza.

Ez a tömeg mind hazug. Egyik több, másik kevesebb. Biztos szem kell hozzá, mely redukálni tudjon. Mint ahogy biztos ítélet kell, egy lap közleményei nyomán meglátni valódi alakjukban az előfordult eseményeket. Nincsenek többé hazugságok, csak rossz szemmérték van és gyenge ítélő erő.

A pRIXDORFI fürdővendégeknek ezen a nyáron is megvoltak mindazon multságai, melyek más években. A céllövészet, a pisztrángahalászat, kirándulások a csacsik hátán s egyéb ártatlan öröm, mely néhány ezer dologtalan embertől kitelik. Mennyi száz apróság tudja ezeket szórakoztatni, még a mosónők látása is, amint nagy kosarukban a fejük tetején viszik a villákba a szépen kimosott, kivasalt fehéreneműt.

Az ácsorgó uracsok rendre ráösmernek:

– Nini, a kis erdészné alsószoknyája!

– Igaz. Ez a másik meg a szőke konzulné holmiját viszi. Nézze csak, nem ösmer rá a lila batiszt blúzára, ott oldalt az ingek felett? Ah, istenem, a konzulné ingei!

18 Lásd ugyanerről Mikszáth egy másik, 1882-es írását, *Fürdőre kell menni!* címmel (Mikszáth 1969: 121–125).

19 Érdekes tapasztalata a Mikszáth-értelmezéstörténetnek, hogy a marxista irodalomtudomány leginkább a művek társadalomkritikai vonulatát tudta/kívánta értékelni – ez látszik Király István híres-hírhedt monográfiájából és a regény kapcsán Véber Károly elemzéséből is (Véber 1951; Király 1952) –, ugyanakkor a legújabb Mikszáth-szakirodalom eredményei azt a belátást erősítik meg, hogy a Mikszáth szövegeiben föllelhető „(társadalom)kritikai” megnyilvánulások általánosabb érvényűek, gyakran ismeretelméleti kételyeket fogalmaznak meg, s nem kizárólag és nem is kifejezetten a magyar társadalomról, hanem a modern emberről szólnak (Eisemann 1998; Hajdu 2005, 2010; T. Szabó 2007).

Csak a fürdőn látni, hogy milyen ostoba állat az ember – ha elveszük tőle a rendes foglalkozását, ha lerázta magáról a hámot, amelyben okosan tud járni.

Százával vannak itt, akik hónapokon át nem beszélnek egyébről, csak a gyomrukról, és az alvásukról, folyton e két témát variálva:

- Ma egy kicsit jobban érzem magam, mint tegnap.
- Én is sokkal jobban aludtam. Éjfél előtt csak egyszer ébredtem fel.
- Én egy kis görcsfélét észleltem úgy 3 óra tájon a gyomromban.
- Nekem úgy rémlik, mintha reuma lenne tegnap óta a nyakamban.
- Tegnap igen jó étvágyam volt. Egy beefsteaket fogyasztottam. Megettem az egészet.

Pedig roppant darab volt.

- Nálam nyomást okoz a húsféle este.
 - Valóban, a múlt péntek esti rostélyostól magam is bikákkal álmodtam egész éjjel.
- S ez így megy az egész szezonon keresztül (Mikszáth 1958: 29–30).

Katánghynak – a történet szerint – eleinte igen lassan alakul ki kuncafti köre, de Blandi bárónő és leánya, Blandi Klára megismerését követően valamelyest beindul az üzlet, hiszen jó vélemény alakul ki róla a fürdőközönség körében. A két fiatal természetesen szerelemre gyúl egymás iránt, ám mindkettőjük cselekvését hideg, érzelmentes számításon (is) irányítják: a fiatal Klára jó partinak találja a fürdőorvos Katánghyt, ő pedig meg van győződve, hogy özvegy Blandiné ugyancsak tehetős, arisztokrata asszonyság, Klára nagybátyja pedig gazdag gyáros. Katánghy és Klára megjelenítik a fürdőhelyek jellegzetes alakjaival kapcsolatos sztereotípiákat, hiszen az gyógykezelés ürügyén voltaképp mind a ketten egy-egy mobilizációs problémát igyekeznek megoldani.²⁰ Mikszáth e szituáció kibontakoztatásában úgyszólván csúcsra járhatja más műveiben is megfigyelhető dzsentri-poétikát: míg az egyes szereplőknek (Katánghynak, Klárának, Blandi bárónénak) és az elbeszélőnek is korlátozott a tudása a cselekvések háttéréről, motivációiról, az olvasó előtt idejekorán feltárulnak a lehetséges következmények és hamarost bekövetkező fordulatok.²¹ A szereplők az elleplezés/titokzatosság különböző furfangos módzataival késeltetik a cselekmény továbbgördülését – kifejezetten olvasmányossá, élvezetessé téve a szöveget –, ugyanakkor maga az elbeszélő is erősíti ezt a hatást a tudás fokozatos adagolásával és saját hiányos ismereteinek hangsúlyozásával. Mivel a narrátor, mint kitértünk rá, életrajzíróként határozza meg önmagát, gyakran jelzi az olvasó számára a megismerés korlátait, illetve a nézőpontváltásokkal ki is élezi a szereplők egymásról való tudásának hiányait:

Hősünk sohasem árult el kíváncsiságot a bárónő magánviszonyai iránt. Mi volt ennek oka, lehetetlennek látszott meghatározni. Egyszerű közömbösség-e, vagy finom modor? Nagyon ravasz volt-e, vagy absolute nem érdekelték Blandiék? *Százszor eltűnődött ezeken Klárrika.*

²⁰ Szintén a jellegzetes monarchia korabeli fürdői alakok kapcsán elemezte a művet Christiana Gules (Gules 2019).

²¹ Hasonló szövegszervező eljárások jellemzik *A gavallérok* című 1897-es elbeszélést (Eisemann 1998: 100–116; T. Szabó 2007: 107–120).

De mert a bárónó gyakran igen közlékeny volt, szükségképp meg kellett tudnia egyet-mást; némelykor ugyan maga is kérdezett, de mindig csak akkor, ha a társalgási téma magától hömpölygette a kérdéseket.

Így tudta meg, hogy Blandiék Klagenfurtban laknak (rossz jel; Klagenfurt vice-Grác, sokat mutató szegény emberek városa), hogy Blandi báró már egy pár év előtt szíves volt meghalni, ha ugyan élt valaha (fürdőben minden ember Tamás), hogy Blandiné gyakran fordul meg Magyarországon a fivérénel, aki gyermektelen, s úgy melleleg az is el volt mondva, hogy Klári a keresztleánya és kizárólagos örököse. Szegény Klári, milyen kár, hogy nem férfi (Mikszáth 1958: 39, kiemelés tőlem – R. D. Sz.).

A két fiatal kapcsolatát illetően külön komikus, hogy a gyengéd érzelmek ellenére Katángy azzal tud leggyorsabban pénzhez jutni, ha *hazaküldi* Blandiékat (ti. hogy azok fizessenek az orvosi tanácsadásért). Azonban mikor Klára felgyógyultát bejelenti a bárónénak (a lány nagy szomorúságára) s rövidesen megkapja a száz darab Napóleon-aranyat, meg is bánja tettét, s a busás összegben felbuzdulva eszeveszett lépéseket tesz, hogy meghódítsa a jó partinak vélt Blandi-lányt. Innentől minden úgy történik, ahogy Klára szeretné; anyja kérdésére – aki kifigyelve Menyus és a lány enyelgését, felvilágosítást kér lányától – csak ennyit mond diadalmasan: „Feleségül vesz” (Mikszáth 1958: 50).

Ekkor még nem tudják egymásról, hogy mindkettőjüket komoly anyagi érdekeltség is fűzte az igen hamar megkötött frigyhez (Menyus még nem sejtí, hogy „svinderek kezébe került”, Klára pedig nincs tisztában azzal, hogy a nevezetes prixdorfi fürdőorvosnak alig volt kuncsaftja, magyarul „országcsaló”), de hagyjuk is meg őket ebbéli hitükben, s így még inkább úgy olvasható az esküvőjükrol szóló híradás, mint egy autentikus fürdőlevél részlete a 19. század közepéről:

Egy hétig sem tartott a *flört*, és megkérte Klári kezét az orvos. Megkapta. Két hét múlva meglett az esküvő a prixdorfi kis templomban, melynek árnyékos kertjében a franciskánus barátok kártyáztatnak.

Az esküvőre eljött a Katángy Menyhért két bátyja, a mérnök és az ügyvéd, Blandiék részéről pedig Bodrogszeghy Kristóf, Klára testvérbátyja, aki mint dzsidás-hadnagy Innsbruckban feküdt, és Király János, Blandinének édes testvére – mert Blandiné székely volt származására nézve, s nem ok nélkül hitták fénykorában „szép király-leánynak” – Király Áron dullónak volt a legkisebbik leánya. [...]

A nászpár úti ruhát viselt, ámbár nem szándékoztak elutazni, inkább azt óhajtották kifejezni a ruhájokkal, hogy voltaképpen úton esküsznek, egyik sincs otthon, az öregúr mindamellott felölté díszmagyarját, ha már elhozta; a kócsagtollas kalpag és a rezes fringia nagy hatást tett a bámész külföldi csőcselék előtt. (Fürdővendég már igen gyéren volt Prixdorfban.)

– A perzsa sah! – suttogták. (Valóban hasonlított hozzá valamennyire.)

A bizalmas diner után, mely az esküvőt követte az »Arany alma« egyik külön szobájában, az összes rokonok elutaztak, maga Blandiné asszony is – ott hagyva leányát a férjénél. Éppen a rendes esküvői program – de megfordítva. Ott az új házások hagyják faképnél a mulató násznépet, utazván Velencébe vagy isten tudja hova, emitt pedig a násznép kotródik el, hogy ne legyen alkalmatlan (Mikszáth 1958: 53–54, kiemelés az eredetiben).

Kitekintés

A fentiekben arra vállalkoztam, hogy bemutassam a fürdői levél műfajának jellegzetességeit és helyét az utazási irodalom műfajhagyományán belül. Jóllehet a fürdőlevelek jelen vannak a magyar irodalom történetében is, kifejezetten marginális és erős hagyományfolytonosság nélküli műformáról beszélhetünk, mely a 19. században leginkább már mediális környezete, a heti- és napisajtó okán ítéltetett feledésre és találatott esztétikai szempontból kevésbé értelmezhető szövegtípusnak. Ugyanakkor a műforma 19. század végi prózára tett hatásáról szóló – s Mikszáth Kálmán írásain keresztül bemutatott – értelmezés azt a gondolatot volt hivatott illusztrálni, miszerint a *litterae* irodalomfogalmának lebomlásával a „vallás, a tudomány, a politika nagy rendszerei ugyan mind jobban elkülönülnek az irodalmi diskurzustértől, azonban a század egészén át – sőt, természetesen, napjainkban is – át is hatják, meg is termékenyítik azt a maguk szemléleti formáival” (Kecskeméti 2014: 777). További lehetséges kutatási iránynak tűnik annak vizsgálata, hogy miképp illeszkedik a fürdői levél műfaja a 19. század közepétől sajtóközlésben megjelent, már igen differenciált, nagyszámú és nehezen klasszifikálható utazási szövegekhez, illetve milyen alakváltozatai alakultak ki a fürdői leveleknek az esztétikai modernségben, a második világháborúig bezárólag. Kétséges, hogy e vizsgálódások bármiben is módosítanának a fürdői levél műfajának státuszán, vagy az e kategóriába sorolható szövegek kanonikus rangján, de erre nincs is szükség, hisz, mint kifejtettem, az efféle – a mai modern irodalomfogalmunktól távolinak érzett – művek adekvát megközelítése csakis a történeti interpretáció lehet. Ezt pedig azért fontos még egyszer tudatosítani, mert a mából nézve nem csupán az az irodalomfelfogás, esztétikai gondolkodás és mediális környezet tűnik távolinak, amely a fürdőlevelek genezisést leginkább meghatározta. Az a világ, amelyről ezek a szövegek tudósítanak, amely a levelekben feltáruló egyéni és társas tapasztalatok magától értetődő keretét, hátterét adta – az Osztrák–Magyar Monarchia világa és annak jellegzetes fürdőélete –, mint nyelvi és társadalmi valóság, végérvényesen szertefoszlott; egykori szereplői már csupán ködalakokként tűnnek fel előttünk, egy már nehezen elképzelhető korból beszélve hozzánk.

Épp ezzel kapcsolatos a kutatás egy másik releváns, eszmetörténeti és kultúrhistoriái iránya, amely már kevésbé kötődik a fürdőlevél-műfaj karrierjéhez, sokkal inkább a fürdő mint metaforikus jelentőségű helyszín és irodalmi-művészeti toposz alakulástörténetéhez. Már Kósa László is megjegyzi idézett könyve végén, hogy a monarchia kori jellegzetes fürdőélet átalakulásához, majd lassú eltűnéséhez jelentősen hozzájárult a vesztes háború és a Habsburg Birodalom széthullása okozta gazdasági környezet (szegénység, csökkenő kereslet, az utazási lehetőségek beszűkülése) – párhuzamosan az egyre népszerűsödő egyszerűbb üdülési forma: a strandolás tömeges elterjedésével (Kósa 1999: 253–255). Nem véletlen, hogy míg Mikszáth korában, az első Katángy-regény idején (1896) a fürdő mint helyszín a rendi és polgári mentalitásformák találkozásaként, újfajta felfedezésre váró modernség-tapasztalatok színtereként – Orvar Löfgren kifejezésével: a kultúra „laboratóriumaként” (Löfgren 2004: 216) – tűnik fel, a 20. század tízes-húszas éveiben már a nosztalgia tárgyává válik.

Ha ugyan vázlatos módon, de megragadható egy olyan tendencia, mely azt mutatja, hogy az esztétikai modernség e szakaszában (példaképp: Krúdy Gyula, Szerb Antal,

Márai Sándor, vagy tőlünk nyugatabbra Thomas Mann²² írásaiban) az üdülőhely – s ennek jellegzetes színterei: a hegyvidék, a fürdő, a szanatórium stb. – már egy letűnt, anakronisztikus világ képében, a kisiklott polgárosodás szimbólumaként jelennek meg, s egzisztenciális mélységű (a művészlét és -személyiség problematikáit is fölvető), önelemző lelki utazásoknak válnak a keretévé.²³ E jellegzetes irodalmi toposz, ha nem is látványosan, de folytonosságot mutat a magyar irodalomban is,²⁴ az 1945 utáni korszakban pedig – a szovjet kommunista blokk megszilárdulása nyomán – kiegészül egy olyan sajátos kelet-közép-európai kontextussal,²⁵ melyben a fürdő kultúrtörténete újabb jelentésárnyalattal bővül. Az egyéni és nyilvános életet abszolutizáló módon szabályozni törekvő hatalmi ideológiával és a kommunizmus sematikus társadalmi víziójával szemben (a pártállami rendszer alatt/mellett) a különböző fürdőhelyek, uszodák, strandok (is) jelenthették a „szabadság kis köreit” (egyben egy letűnt polgári világ emlékét), a betonszürke és inger-szegény népi demokráciában nem megtapasztalható, ki nem élhető, fel nem fedezhető lelki és testi tapasztalatok alternatív világát.²⁶ Ahogy Hajnóczy Péter egyik hagyatékban maradt írásában olvasható: „Az ötvenes években némelyek kocsmába és uszodába szorultak: ott vertek tanyát a szabadság morzsái is” (Hajnóczy 1993: 235). E helyütt csak jelezni kívántam e kultúrtörténeti vonulat jelenlétét a fürdőhely toposza kapcsán, ugyanakkor a téma bővebb kifejtése már egy másik tanulmány tárgya kell legyen.

Hivatkozott irodalom

Források

- Dessewffy József (2004): *Bárfiai levelek*. Miskolc: Felsőmagyarország.
- Gvadányi József (1787): *Pöstyényi fürödés*. Pozsony: Nyomtatott Tsömbörtsökön. Interneten: <https://archive.org/details/pstnyif00gvad/page/n7/mode/2up?view=theater> [letöltve: 2022. január 4.].
- Hajnóczy Péter (1993): *Összegyűjtött munkái. Kisregények és más írások*. Budapest: Századvég.
- [Jókai Mór] (1860): Kakas Márton levelei Balaton-Füredről (CXXVII. Levél). *Vasárnapi Ujság*, 1860. július 22., 363.
- [Kossuth Lajos] (1842): Caleidoscop V. Balaton-Füred. *Pesti Hírlap*, 1842. augusztus 7., 557–558.
- Mikszáth Kálmán (1958): *Regények és nagyobb elbeszélések IX. Két választás Magyarországon*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest: Akadémiai.
- Mikszáth Kálmán (1969): *Elbeszélések VII*. S. a. r. Bisztray Gyula. Budapest: Akadémiai.

22 Thomas Mann műveiben ez a tematika már korábban is jelen volt (*Tonio Kröger*, 1903; *Halál Velencében*, 1912), de leggrandiózusabb kifejtését *A varázshegy* című 1924-es regényében találjuk. Hans Castorpnak a davosi tüdőszanatóriumban töltött hét éve, s mesterien megkomponált lelki utazása inspirálón hatott többek között a modern művészfilmre (Federico Fellini: *8 és fél*, 1963; Paolo Sorrentino: *Ifjúság*, 2015).

23 Példaképp lásd: Krúdy Gyula: „*Balaton szívalászat*” (*Nyári romantika*) (1931), *Rezeda Kázmér szép élete* (1933/44); Márai Sándor: *Egy polgár vallomásai* (1934), *Szindbád hazamegy* (1940); Szerb Antal: *Utazás és holdvilág* (1937). A kortárs magyar irodalomból Tompa Andrea *Fejtől s lábtól* (2015) című regénye is ide kapcsolható.

24 Néhány példa: Ottlik Géza: *Iskola a határon* (1959); Mándy Iván: *Strandok, uszodák* (1984); Rubin Szilárd: *Római egyes* (1985).

25 Az egykori Csehszlovákia vonatkozásában példaképp említhető itt Milan Kundera *Búcsúkeringő* (1972) című regénye.

26 Kifejezetten a Balaton kapcsán Schleicher Vera és György Péter is írt az turisztikai tér „menedék”-jellegéről (György 2018; Schleicher 2018, 32–34). A Balaton (és egy elképzelt-archaizált balatoni polgári világ) nosztalgiajakként olvasható Ungváry Rudolf *Balaton nyaraló* (2019) című regénye.

Mikszáth Kálmán (1988): *Cikkek, tárcák XXXII.* S. a. r. Garai Judit és Rejtő István. Budapest: Akadémiai.
Milkó Izidor (1878): A fürdőből (Palics, aug. 5.). *Pesti Hírlap*, 1878. augusztus 7., 3–4.
[Szerző nélkül] (1860): Költők ünnepei Fűreden és Niklán. *Vasárnapi Ujság*, 1860. június 24., 311–313.

Szakirodalmi munkák

- Adams, Percy G. (1983): *Travel Literature and the Evolution of the Novel*. Lexington: University Press of Kentucky.
- Balajthy Ágnes (2019): „Egy eredendő Máshol”: Az utazás művészete a közelmúlt magyar irodalmában. Debrecen, Egyetemi Kiadó.
- Balassa Péter és Martinkó András (1994): Úti levél. In *Világirodalmi lexikon 16. U–Vidz.* Szerdahelyi István (szerk.). Budapest: Akadémiai, 240–241.
- Bene Sándor és Kecskeméti Gábor (2009): Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez. *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 55 (1–2): 201–225.
- Eisemann György. 1998. *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Korona.
- Gadamer, Hans-Georg (1994): Az „eminesz” szöveg és igazsága. In *A szép aktualitása*, Budapest: T-Twins, 188–202.
- Gules, Christiana (2019): Nyári „aranyásók” a századfordulón. Egy jellegzetes polgári fürdőhelyi figura bemutatása kiválasztott irodalmi tárcák és Mikszáth Kálmán „Két választás Magyarországon” c. regénye alapján. In *VIII. Eötvözet Konferencia – A szegedi Eötvös Loránd Kollégium és a budapesti Eötvös József Collegium közös konferenciáján elhangzott előadások*. Varga Anikó–Virág Nándor (szerk.). Szeged: SZTE Eötvös Loránd Kollégium, 7–19.
- Gules, Christiana (2021): Módszertani kérdések egy hibrid műfaj feltáráshoz. Gondolatok a századfordulón elterjedt tárcairodalom irodalmi és kulturális értékének tudományos megragadásához. In *Perspektívák: Irodalom, nyelv, kultúra*. Kazsimér Soma Balázs és Kerti Anna Emese (szerk.). Budapest: ELTE Eötvös József Collegium, 81–94.
- György Péter (2018): Balatoni nyár/(Téli szerelem). *Élet és Irodalom*, 2018. augusztus 17. Interneten: <https://www.es.hu/cikk/2018-08-17/gyorgy-peter/balatoni-nyar-teli-szerelem-.html> [letöltve: 2022. január 11.].
- Hajdu Péter (2005): *Csak egyet, de kétszer. A Mikszáth-próza kérdései*. Budapest: Osiris-Pompeji.
- Hajdu Péter (2010): *Tudás és elbeszélés. A Mikszáth-kispróza rejtelméi*. Budapest: Argumentum.
- Hansági Ágnes (2019): *Irodalmi kommunikáció és műfajosság: A Jókai-próza narrációs eljárása a romantikától a korai modernségig*, akadémiai doktori értekezés, 2019. Interneten: http://real-d.mtak.hu/1225/7/dc_1641_19_doktori_mu.pdf [letöltve: 2022. január 2.].
- Hopp Lajos (1974): A magyar levélműfaj történetéből. In *Irodalom és felvilágosodás*. Szauder József és Tarnai Andor (szerk.). Budapest: Akadémiai, 501–566.
- Katona Csaba (2014): *Professionatus spielerek – Arcok és történetek Balatonfüred múltjából*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Katona Csaba (2016): *A magyar beau monde – Esszék és tanulmányok Balatonfüred múltjáról*. Balatonfüred: Balatonfüred Városért Közalapítvány.
- Katona Csaba (2021): A füredi Savanyúvíz. Rendi és polgári normák ütközése a 19. századi Balatonfüreden. *Korall* 84 (Fürdőzők és Turisták): 24–54.
- Kecskeméti Gábor (2014): Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása. *Irodalomtörténeti Közlemények* 118 (6): 747–783.
- Király István (1952): *Mikszáth Kálmán*. Budapest: Művelt Nép.
- Kovács Sándor Iván (1988): A régi magyar irodalom az európai utazáselméleti művek tükrében In *Szakácsmesterségnek és utazásnak könyvecskéi: Két tanulmány*. Budapest: Szépirodalmi, 93–200, 212–241.
- Kovács Sándor Iván (1998): Hét magyar költészettörténeti bagatell. *Pannon Tükör* (1998/3): 31–38.
- Kósa László (1999): *Fürdőélet a monarchiában*. Budapest: Holnap.
- Kósa László (2004): Tizenharmadik levél a tizenkét bártfai levélről. In *Bártfai levelek*. Miskolc: Felsőmagyarország, 137–154.
- Németh Ákos (2015): „Vigasztalásul útnak indulunk...”: A „vándorévek” nemzedéke és a két világháború közötti magyar útirajz-hagyomány, doktori disszertáció, Pécs, PTE BTK IDI. Interneten: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/14763/nemeth-akos-phd-2005.pdf?sequence=1&isAllowed=y> [letöltve: 2022. 01. 04.].
- Lengyel András (2020): „Mert a Berta, mert a Berta nagy liba”. A kabarédal/kuplé szociológiája és poétikája. *Jelenkor* 63 (6): 614–628.
- Löfgren, Orvar (2004): Máshol föld. *Aetas* (2004/3–4): 214–219.
- Praznovszky Mihály (1998): Fürdőre kell menni! (Mikszáth kúrái). *Pannon Tükör* (1998/3): 41–43.

- Pusztai Bertalan (2012): Isten nem kellemes alkotása vagy a művelt emberiség nemes hajtása? – Turisták a *Vasárnapi Újság* hasábjain. In *Médiумok, történetek, használatok – Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*. Pusztai Bertalan (szerk.). Szeged: SZTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 366–380.
- Révész Emese (2015): *Kép, sajtó, történelem: Illusztrált sajtó Magyarországon 1850–1870 között*. Budapest: Argumentum–OSzK.
- Schleicher Vera (2018): *Kultúrfürdő. Kulturális kölcsönhatások a Balaton térségében 1822–1960 között*. Budapest: L'Harmattan.
- Szajbély Mihály (2019): *Csáth Géza élete és munkái. Régimódi monográfia*. Budapest: Magvető.
- Szász Géza (2018): Határtalan utazás, avagy követ-e normát az útleíró? *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 34 (Új folyam: 3): 173–197.
- Szirák Péter (2016): *Ki említ megérkezést? A régi és a két világháború közötti magyar irodalmi útirajzról*. Budapest: Ráció.
- T. Szabó Levente (2007): *Mikszáth, a kételkedő modern. Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*. Budapest: L'Harmattan.
- T. Szabó Levente (2008): Erdélyiség-képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár: Komp-Press, 13–99.
- Vaderna Gábor (2013): *Élet és irodalom: Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*. Budapest: Ráció.
- Véber Károly (1951): Mikszáth Kálmán: Két választás Magyarországon. *Irodalomtörténet* (1951/2): 246–255.
- Vörös Imre (1991): *Természetszemlélet a felvilágosodás kori magyar irodalomban*. Budapest: Akadémiai.

Radnai Dániel Szabolcs

doktorandusz hallgató, PTE BTK Irodalom- és Kultúratudományi Doktori Iskola (Pécs); tudományos segédmunkatárs, ELKH BTK Irodalomtudományi Intézet (Budapest)

